

Кіреєнко К. В. Особливості відображення первісних вірувань та культів у любовних замовляннях (на матеріалі української та російської мов) / К. В. Кіреєнко // *Методи лінгвістичних досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – 262 с. – С. 89 – 95.

УДК 811.111'32

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ПЕРВІСНИХ ВІРУВАНЬ ТА КУЛЬТІВ У ЛЮБОВНИХ ЗАМОВЛЯННЯХ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)

Кіреєнко Катерина Володимирівна (м. Луганськ)

Постановка проблеми. Питання співвідношення мови, свідомості та світобачення належить до кола давніх, але поки що не розв'язаних і особливо актуальних проблем як лінгвістики і психології, так і філософії. Мова як засіб репрезентації дійсності виражає цю дійсність через знакову систему. Саме система мовних знаків пов'язує між собою навколишню дійсність та її сприйняття, відображення світу у мозку людини і процеси усвідомлення цього світу. У такий спосіб світ постає як результат вторинного перекодування первинних даних, які спочатку були «пропущені» крізь свідомість, а потім – крізь знакову систему мови, і образ, вжитий у тексті, – це перекодоване відображення, яке в силу конотацій може і не збігатися з предметом відображення [4, с. 202].

Слово як знак знаків з самого початку магічне (воно корисне чи шкідливе, страшне чи приємне людині), як магічним був ритуалізований побут [1, с. 52]. Магічні обряди пронизували усі форми первісних вірувань як складовий елемент культу. Тому первісну магію можна вважати основою для подальшого становлення релігійного культу. Культіві дії мали цілком земні, безрелігійні першопричини, були укорінені в повсякденному житті людини. Надалі природні практичні дії почали набувати в очах людини магічного надприродного вигляду, передаючись від одного покоління до іншого в освячених традицією деталізованих ритуальних формах, зрештою обернулися на релігійно-культурний канон [2, с. 207].

Аналіз літератури. Дослідження замовлянь відбувається у кількох напрямках: в контексті міфологічних уявлень слов'ян (О. Буслаєв, М. Костомаров, О. Потебня), реконструкції первинного

ритуально-міфологічного змісту (М. Крушинський, М. Познанський, В. Топоров, В. Мансікка, В. Міллер), зв'язку з медичною практикою (Г. Попов, О. Сидоров, В. Харитонова). Серед найвідоміших дослідників любовних замовлянь є А. Топорков, А. Залізник, В. Янін, М. Виноградов, Л. Майков та ін.

Актуальність дослідження. Сучасним лінгвістичним дослідженням властивий динамічний, діяльнісний підхід до мови з обов'язковим урахуванням змісту, умов і цілеспрямованості протікання процесів мовлення. Слід також підкреслити загальне посилення інтересу до магії як культурного феномена, до магичної практики різних народів, зокрема й до магії вербальної. У зв'язку з цим актуальним видається аналіз замовлянь як текстів, що функціонують у сакральній сфері буття народу й людини, виявляють різні аспекти реалізації магичної функції мови, репрезентують своєрідну картину світу, є продуктом особливої світоглядної системи.

Мета статті. Пропонована розвідка є частиною комплексного лінгвістичного дослідження і має на меті простежити особливості відображення первісних вірувань та культів в українських і російських любовних замовляннях. Матеріалом філософсько-психологічного аналізу послужили збірки замовлянь української та російської вербальної магичної традиції [6, 7].

Виклад матеріалу. Переважній більшості первісних проявів релігії характерні:

1. Антропоморфізм (грец. *anthropos* – людина і *morphe* – форма, тип) – форма мислення первісних людей, для якої характерне приписування рослинам, тваринам, явищам природи, богам та іншим міфічним істотам психічних та інтелектуальних властивостей і якостей, притаманних лише людині, наприклад, зображення богів у людській подобі і наділення їх людськими якостями переживання, мислення і поведінки [5, с. 29].

2. Аніматизм (лат. *animatus* – одушевлений) – система уявлень первісних людей про загальну, безособову одухотвореність навколишньої природи і всіх явищ у ній. Сприймаючи предмети і явища як живих істот, що відчують, розуміють, гніваються, чогось бажають, люди спілкувалися з ними, щось у них просили, дарували їм [5, с. 26-27]: *«Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, горове каміння, бийте його і печіть, паліть і нудіть: не дайте йому ні спати, ні лежати, ні їсти, ні пити – других любить. Тягніть до мене (ім'я) (ім'я бажаного)»* [6, с. 39].

3. Відсутність абстрактних уявлень про Бога як про безлику силу, що керує природою і людьми та перебуває над світом. Замість цього первісні люди поклонялися безпосередньо матеріальним предметам, природним явищам, тваринам і рослинам, що наділялися надприродними властивостями і якостями. Найчастіше надприродність первісних об'єктів релігійного шанування зводилася до поєднання двох головних ознак:

- до їхньої невидимості, невідчутності або невразливості для звичайних людей у звичайній ситуації;
- до можливості вирішальним чином втручатися в перебіг природних процесів (наприклад, викликати дощ або припиняти тривалу зливу) або в долю кожної окремо взятої людини [2, с. 202].

4. Поєднання життя і культу: у цьому розумінні прийнято навіть вести мову про те, що життя первісної людини було її богослужінням. Кожна дія здійснювалася відповідно до освячених тисячолітньою традицією обрядів і правил, що було важливим для накопичення, збереження й передавання від одного покоління до іншого моральних приписів, правил поведінки, елементарних знань і навичок, необхідних для виживання в навколишньому світі [2, с. 202-203].

5. Родоплемінний, а не світовий характер релігійних культів, коли кожне первісне плем'я мало свої власні релігійні культи: одні поклонялися ведмедю (тотемізм), інші вірили в чудодійну силу померлих предків (культ предків) тощо [2, с. 203].

6. Магія (грец. *magia* – чаклунство) – комплекс ритуальних обрядів і дій, які, згідно з переконанням їхніх виконавців, можуть спричинити надприродний вплив на навколишній світ з певною практичною метою [2, с. 206]. Отже, невід'ємним елементом магії є визнання зумовленості людського буття надприродними силами, а її метою – пізнання закономірностей цього буття й спроби вплинути та змінити його. За типами впливу на предмет виділяють контактну й імітативну магію [2, с. 207].

- Контактна магія базується на ідеї безпосереднього перенесення магічної сили на об'єкт шляхом прямого контакту з ним або з його частиною (наприклад, краплею крові чи пасмом волосся). Тому контактну магію ми можемо назвати метонімічною («частина замість цілого» - зрізані нігті, «вийнятий з землі чи зі снігу відбиток ноги», будь-який (бажано – натільний) предмет одягу замішують у магічному ритуалі ціле – саму людину). При цьому характер самого впливу може відрізнитися – носіння амулетів, дотик руки, прийняття зілля. Наведемо приклад присухи. Щоб приворожити до себе парубка,

слід здійснити наступний ритуал: «Опівночі застеліть стіл білою скатертиною, запаліть червону свічку. Налийте у срібний келих червоного вина та капніть туди кілька крапель крові з безіменного пальця лівої руки. Візьміть свій волос та волос об'єкта, сплетіть їх, покладіть на скатертину, а зверху поставте на них келих з вином, три рази начитайте замовляння: *«Выйду я за ворота, во чисто поле. В том чистом поле стоит терем высокий. В тереме – стол кленовый. На столе свеча горит восковая. стакан с вином стоит, в том стакане кровушка алая (свое имя) журчит. Позову я к себе друга милого (имя объекта), опую его алой кровью, чтобы думал и скучал, обо мне горевал. Привораживаю я (свое имя) к себе (имя объекта). Слово мое крепко, кровью залито, огнем скреплено. Да будет так!»* Це вино сховайте, а наступного дня напоїть об'єкт. Волосся вшийте у подушку» [7, с. 27-28].

По частинах (замість цілого) навіюється на людину любовна жага: *«На море, на окіяне, на острове на Буяне лежит тоска, бьется тоска, убивается тоска, с берега в воду, из воды в польмя, из польмя выбегал сатанина и громко кричал: «Павушка Романя, беги поскорее, дуй рабе (имя) в губы, в уши, в глаза, в белое тело, в алую кровь, в сердце ретивое, в печень и в легкое, чтобы она, раба (имя), тосковала и горевала всякую минуту, и днем и ночью, ела бы – не заела, пила бы – не запила, спала бы – не заспала, а все бы тосковала обо мне, добре молодце (имя); чтоб я был ей люб лучше всякого другого молодца, ближе родного отца, слаще родной матери, лучше роду-племени». Замыкаю свой заговор семьюдесятью семью гремучими цепями, бросаю ключи в окиян-море, под бел-горюч камень Алатырь. Кто мудренее меня взыщется, кто перетаскает песок со всего моря, тот отгонит тоску»* [7, с. 41-42]. По частинах же (перелік частин тіла) любовна жага з людини й виводиться: *«Как весной красной, при солнышке ясном стекают снежки белы с гор и с лугов, крутых берегов, так бы сошла и стекла с (имя) тоска и кручина, тайне мысли с белого тела, с ретивого сердца с черных бровей, с красных кровей, с головы его буйной...»* [7, с. 172].

- При імітативній магії впливу піддається копія або заміник об'єкта, тому її можна назвати метафоричною. Наведемо приклад отсухи: «Виріжте з паперу стилізовану фігурку людини. Напишіть на ній ім'я розлучниці у дзеркальному відображенні. Запаліть свічку чорного кольору й спалить фігурку, промовляючи замовляння: *«Как луна нежная, безмятежная, поутру не встречает солнце красное. Как они не встречаются, вместе не появляются, так*

бы и (имя) вместе с тобой (имя разлучницы) не встречался, не появлялся, не любился. Как я сказала, так и будет»» [7, с. 168].

7. Особливий різновид первісної магії формували табу – система пояснюваних з точки зору надприродного забобон, приписів, заборон на здійснення певних дій (використання певних предметів, промовляння певних слів та ін.), функціонування якої (накладання, зняття, покарання) відбувається за певним ритуалом, а порушення ніби карається надприродними силами у вигляді хвороби або смерті. Так як вогонь і вода для архаїчних людей були священними, то й плювати в них, як і вживати лайливі слова біля них, заборонялося і вважалося за тяжкий гріх.

8. Фетишизм (дослівно – річ для чаклунства) – поклоніння матеріальним предметам найближчого оточення людини як наділеним надприродними властивостями. Фетишем міг бути як окремо взятий матеріальний предмет, так і частина більшого об'єкта шанування, наприклад, камінь зі священної гори, шматочок священного дерева, зображення шанованої тварини, який-небудь малюнок або навіть татуювання. Власні фетиші мали й окремі люди, і цілі племена, що відводили їм спеціальні будиночки. У таких випадках у спільних фетишів іноді з'являлася «спеціалізація»: один керував погодою, інший – полюванням, третій – воєнними діями або особистим життям людини тощо. Пізніше проявом фетишизму стала практика штучного виготовлення фетишів. Новий фетиш утворювався, як правило, через поєднання природних компонентів (кора, листя, коріння) з предметами, що традиційно вважалися чудотворними. Різновидами фетишу є: ідоли (наділені таємничою силою впливу матеріальні зображення божеств з рисами людини або тварини), талісмани (що приносять щастя), амулет (що охороняють від нещастя) [2, с. 203-204].

9. Тотемізм (мовою індіанців північноамериканського племені оджибве – «його рід») – комплекс обрядів і вірувань, пов'язаний з уявленням про надприродний зв'язок людини й окремих соціальних колективів з тваринами й рослинами. Слід підкреслити, що обожнювалася не сама по собі рослина чи тварина. Об'єктом ушанування ставало безособове і безіменне колективне, суспільне «начало». Воно належало кожному з людей, і нікому окремо. А тотемна тварина (чи рослина) була його замісником чи заступником, матеріальною оболонкою. Первісні люди вважали тотем чимось на кшталт старшого брата або предка, з яким вони мали щось спільне. Вибір тотема у більшості випадків збігався з особливостями

тваринного світу тієї місцевості, в якій жив первісний колектив [2, с. 204].

Тотемний культ був спрямований на те, щоб одержати заступництво тотема. У самому тотемному культі передусім упадає в око система тотемних табу – заборон на вживання в їжу тотемної тварини або заподіяння їй будь-якої шкоди. У крайньому своєму прояві це призводило до того, що за тотемом доглядали, як за домашньою твариною, навіть якщо він був некорисним у господарському відношенні [2, с. 205].

Давні слов'яни найбільше поклонялися дубові, який був тотемним деревом серед рослин, тому його стара індоєвропейська назва підпала під табу, а слово *дуб* є власно праслов'янським утворенням. Дуб був культовим деревом, тому дубам приносили жертви. Таки дуби ставали символом зв'язку між підземним, земним і небесним царствами. Зрубати дуба можна було лише з дозволу волхвів, які організовували та проводили язичницький релігійний культ [3, с. 184].

Досить характерним були для тотемізму і різноманітні обряди уподібнення тотему, що особливо широко застосовувалися при обрядженні померлих членів тотемного колективу: відповідне розфарбування тіла, вдягання шкіри тотемної тварини або пір'я птаха-тотема, зачіска «а-ля тотем». Зустрічалися і більш екзотичні прийоми: вибивання або підпилювання верхніх зубів, щоб вони стали схожими на ікла свого тотема. Повсюдну популярність мали ритуальні танці, в яких танцівники наслідували рух тварин [2, с. 205].

Слід відзначити, що тотемізм був не тільки релігійним віруванням, а й найважливішим соціальним інститутом для родинної ідентифікації у житті давніх людей [2, с. 205].

10. Анімізм (лат. *anima* – душа) – вид світосприймання, найпростіша форма релігійної свідомості, за якою усі об'єкти розглядаються як живі й одушевлені. На думку англійського філософа і релігієзнавця Р. Маретта, автора концепції аніматизму, анімізм постав з аніматизму, але на відміну від останнього для анімізму характерне уявлення про самостійне надприродне існування відокремлених від тіла духів (душ) як своєрідних двійників людей, тварин, рослин, предметів і природних явищ. Англійський антрополог Е.-Б. Тайлор вважав одним із свідчень первісності анімізму наявність його у дітей [5, с. 27]. До анімістичних культів належать поховальний культ та культ предків [2, с. 206].

• Поховальний культ складався з наступних обрядів:
1) принесення супровідних дарів і жертв, у тому числі людських;

2) запалювання надмогильних вогнів; 3) проведення поховальних частувань, ігор і військових змагань – тризн; 4) дотримання посмертної жалоби і заборон (носіння одягу особливого виду і кольору, роздирання одягу, відрізання волосся, заподіяння собі поранень, гучні голосіння і вихваляння небіжчика, пости, заборона на повторний шлюб протягом певного проміжку часу) [2, с. 206].

- Культ предків ґрунтувався на вірі в те, що духи предків забезпечують добробут родів своїх нащадків, допомагають своїм живим родичам у земному світі (охороняють території, худобу, посіви, самих людей від земних ворогів і злочинних задумів злих сил, впливають на погоду з метою зробити її більш сприятливою для майбутнього врожаю, підвищують родючість землі), а натомість вимагають здійснення для них постійних обрядів задобрювання у вигляді регулярних принесень жертвовної їжі і пиття [2, с. 206]. На думку первісних людей мертвий могутніший від живого, тому що він ближчий до природних першопочатків, бо «повернувся» в землю, ліс, небо (варіанти змінювались). Звідси й широка розповсюдженість некромагії, «цвинтарної» магії з давнини й до теперішнього часу.

На думку сучасних філософів, міфологічна свідомість проіснувала тривалий час з двох причин:

- вона відповідала конкретно-чуттєвому характеру мислення первісної людини, здатної, подібно до маленької дитини, лише споглядати навколишню дійсність, а не осмислювати її на теоретичному рівні за допомогою абстрактно-логічного мислення;

- вона органічно поєднувалася з особливостями функціонування архаїчної соціальної організації, заснованої на замкненому колі табу, законів і звичаїв, так само незмінного, як схід і захід сонця, а тому обов'язкового до виконання, закритого до критичного осмислення [2, с. 19].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Філософсько-психологічний аналіз лінгвосеміотичного феномену замовлянь, у якому в усталеній формі зберігаються і транслюються уявлення етносу про світ, культурна й історико-міфологічна інтеріоризація дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу, дає підстави зробити наступні висновки. У замовляннях, які являють собою складову частину зафіксованої у фольклорі архаїчної етнічної картини світу, знайшли своє відображення такі первісні вірування і культу як антропоморфізм, аніматизм, фетишизм, тотемізм, магія й анімізм. Перспективним є архетипний аналіз текстів замовлянь та пошук і встановлення відповідності структури безсвідомого природній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Зеленько А. С.** Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні : монографія / А. С. Зеленько. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 228 с. 2. **Кислюк К. В.** Філософія. Модульний курс (Текст) : [навч. посібник для студентів] / К. В. Кислюк. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 416 с. 3. **Лучик В. В.** Вступ до слов'янської філології : підручник / В. В. Лучик. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 344 с. 4. **Мельник О.** Мовна картина світу німецької народної казки та її антропоцентричний характер (на матеріалі казок братів Грім) / Олена Мельник // Семантика мови і тексту : Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2009. – 426 с. – С. 202-205. 5. **Психологічна** енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : “Академвидав”, 2006. – 424 с. 6. **Українські замовляння** / [упоряд. М. Н. Москаленко ; авт. передм. М. О. Новикова]. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с. 7. **Универсальные заговоры и молитвы для привлечения любви и богатства** / [автор-составитель Е. А. Попова]. – Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2006. – 288 с.

Кіреєнко К. В. Особливості відображення первісних вірувань та культів у любовних замовляннях (на матеріалі української та російської мов)

Стаття присвячена філософсько-психологічному аналізу лінгвoseміотичного феномену замовлянь й дослідженню особливостей відображення первісних вірувань і культів у любовних замовляннях української та російської вербальної магичної традиції.

Ключові слова: вербальна магія, замовляння, ритуал, міфологічна свідомість.

Киреєнко Е. В. Особенности отображения первобытных верований и культов в любовных заговорах (на материале украинского и русского языков)

Статья посвящена философско-психологическому анализу лингвoseмиотического феномена заговоров и определению особенностей отображения первобытных верований и культов в любовных заговорах украинской и российской вербальной магической традиции.

Ключевые слова: вербальная магия, заговоры, ритуал, мифологическое сознание.

Kireienko K. V. Peculiarities of primeval believes and cults reflection in Ukrainian and Russian love charms

The article focuses on the philosophic-psychological analysis of linguosemiotic phenomenon of charms. It also deals with determination of

peculiarities of primeval beliefs and cults reflection in love charms in Ukrainian and Russian verbal magic tradition.

Key words: verbal magic, charms, ritual, mythological consciousness.